

159.9.072.922.2

Віковий аспект вивчення соціального інтелекту дітей різного шкільного віку

Мельник А.А

У статті розглянуте поняття розвитку складових когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів соціального інтелекту протягом шкільного віку, викладені погляди вчених та наведений власний підхід до визначення цих явищ. Визначені особливості прояву складових соціального інтелекту у дітей молодшого, середнього та старшого шкільного віку. Доведена актуальність розгляду логіки розвитку соціального інтелекту в онтогенезі, при переході від одного психологічного віку до іншого.

Ключові слова: соціальний інтелект, когнітивний, емоційний та поведінковий компонент, молодший, середній та старший шкільний вік.

В статье рассмотрено понятие развития составляющих когнитивного, эмоционального и поведенческого компонентов социального интеллекта на протяжении школьного возраста, изложены взгляды ученых и приведен собственный подход к определению этих явлений. Определены особенности проявления составляющих социального интеллекта у детей младшего, среднего и старшего школьного возраста. Доказана актуальность рассмотрения логики развития социального интеллекта в онтогенезе, при переходе от одного психологического возраста к другому.

Ключевые слова: социальный интеллект, когнитивный, эмоциональный и поведенческий компонент, младший, средний и старший школьный возраст.

The concept of components of cognitive, emotional and behavioral components of social intelligence during the school age is considered in the article. Scientists views are described and own approach to the definition of these phenomena is given. Manifestation's features of the components of the social intelligence of children of the different school-age are identified. The actuality of the consideration of the logic of the development of the social intelligence in the ontogenesis, at transition from one psychological age to another, is proved.

Keywords: social intelligence, cognitive, emotional and behavioral component, junior, middle and senior school age.

Актуальність. Соціальний інтелект обумовлює процеси соціального пізнання, допомагає людині прогнозувати розвиток міжособистісних відносин, загострює інтуїцію, передбачливість і забезпечує психологічну витривалість, допомагає долати раптові кризи та тривалі стреси. Погляд на соціальний інтелект як на статичну, сформовану психічну функцію дорослої людини не дозволяє відповісти на основні запитання, що виникають під час розгляду доволі нового поняття, тому в розумінні самостійного статусу існування соціального інтелекту і його визначення немає єдності. Як наслідок все частіше виникали складності в диференціації поняття соціального інтелекту від близьких йому (наприклад, «соціальна перцепція», «міжособистісна компетентність») і в підборі адекватних методів дослідження.

Внаслідок цього, по-перше, в 1970-і рр. всю сукупність пізнавальних процесів, що опосередковують орієнтування й поведінку в сфері міжособистісних відносин, стали позначати терміном «соціальне пізнання»; по-друге, замість терміну «соціальний інтелект» стали все частіше згадувати когнітивний компонент соціальної компетентності - уміння адекватно й ефективно поводитися в міжособистісній ситуації; по-третє, аналізували емпіричні факти розвитку соціального пізнання найчастіше в дитячому віці [6]. Це не дозволяло зрозуміти роль соціального інтелекту у вирішенні завдань розвитку при переході від одного психологічного віку до іншого, тобто логіку розвитку соціального інтелекту в онтогенезі в цілому. Саме тому вивчення соціального інтелекту з позицій вікового підходу має великий потенціал для дослідників різних шкіл і напрямків.

Для того щоб зрозуміти, в якому ступені соціальний інтелект визначає поведінку людини, деякі автори пропонують простежувати динаміку розвитку виділених компонентів соціального інтелекту в онтогенезі [10]. Однак, на наш погляд, зробити це, базуючись на абстрактних збірних визначеннях соціального інтелекту надзвичайно складно. Неправомірним є і автоматичне перенесення методології дослідження з дорослої на дитячу вибірку. Вивчення соціального пізнання в різновікових вибірках проводиться без урахування вікових новоутворень і без розвитку спільної діяльності й міжособистісних відносин. Л.С. Виготський вказував на те, що не можна вищі культурні форми поведінки й інтелектуальної діяльності (наприклад, вербальні й невербальні компоненти соціального інтелекту) аналізувати тільки за їхнім складом, не враховуючи генезис їхніх форм і структури [2]. Це й спонукало нас звернутися до вікового підходу, у рамках якого можна знайти вихідні положення для відповіді на запитання про розвиток соціального інтелекту в онтогенезі та про його роль у життєдіяльності людини в різні вікові періоди.

Теоретично-методичну основу дослідження складають праці вітчизняних та зарубіжних

вчених у сфері вікової та соціальної психології, де через відсутність системних досліджень, присвячених феномену розвитку соціального інтелекту, вивчалися лише окремі складові поняття соціального інтелекту та його розвитку: соціальна компетентність (В.М. Куніцина), комунікативні здатності (Ануфрієва Н.М., Волошина Н.В., Гончарук П.А.), емоційний інтелект (Н.І. Булка, Е.Л. Носенко, С.В. Руденко) тощо [4]. Уявлення про розвиток соціального інтелекту розкрито крізь вікову періодизацію та надбання у сфері вікової психології Д.Б. Ельконіна, Ж.Піаже, особливості розвитку особистості у процесі навчання (О.К. Дусавицький, Ю.М. Швалб), аспекти впливу засобами психотерапії на підвищення рівня розвитку складових соціального інтелекту (О.С. Кочарян).

В рамках даної статті розкриваються особливості рівнів розвитку складових соціального інтелекту у дітей молодшого, середнього та старшого шкільного віку.

Російські класики психології надавали величезного значення знанням вікових особливостей розвитку людини (Л. С. Виготський, П. П. Блонський, О. М. Леонт'єв, С. Л. Рубінштейн, Д. Б. Ельконін та ін.). Багато хто з них вказував, що в окремі періоди життя (сензитивні) виникають найбільш сприятливі умови для становлення й розвитку окремих видів здатностей (Л. С. Виготський, А. Н. Леонт'єв, Н. С. Лейтес, Е. Еріксон та ін.) [2, 10].

У роботах зарубіжних дослідників вивчення становлення соціального інтелекту пов'язувалося зі спробами створити вікову періодизацію рівнів його розвитку. Зразком для такої категоризації стала операціональна модель інтелектуального розвитку Ж. Піаже, в рамках якої сутність інтелекту розуміється як можливість здійснювати гнучке і одночасно стійке пристосування до фізичної та соціальної дійсності, а його основне призначення - в структуруванні (організації) взаємодії людини з середовищем [8].

Розвиток інтелекту, на думку Ж. Піаже, це стихійний, підлеглий своїм особливим законам процес визрівання операціональних структур (схем), які поступово зростають з предметно-життєвого досвіду дитини. Відповідно до теорії Ж. Піаже, в цьому процесі може бути виділено п'ять стадій:

- стадія сенсомоторного інтелекту (від 8-10 місяців до 1,5 років);
- символічний, або допоняттєвий, інтелект (від 1,5 - 2 років до 4 років);
- стадія інтуїтивного (наочного) інтелекту (від 4 до 7-8 років);
- стадія конкретних операцій (від 7-8 років до 11-12 років);
- стадія формальних операцій, або рефлексивний інтелект (від 11-12 років до 14-15 років).

Однією з найбільш цікавих моделей розвитку уявлень дітей про різні аспекти соціальної дійсності в різні вікові періоди є модель Р. Селмана, який розробив теорію прийняття соціальної ролі. Під прийняттям соціальної ролі він розумів розвиток здатності ставитися і до себе, і до інших людей як до суб'єктів, реагувати на дії оточуючих так само, як на свої власні, і розглядати свою поведінку з точки зору інших людей. Р. Селман розглядав становлення соціального інтелекту в контексті соціалізації особистості. Він простежив розвиток соціального інтелекту в онтогенезі і виділив чотири лінії соціальної взаємодії: розуміння себе, близькі дружні відносини, відносини в групі однолітків і з батьками. Соціальний інтелект в його розумінні - це «інструмент» психіки, який забезпечує людині орієнтацію в соціальній дійсності [1].

Розгляд соціального інтелекту в онтогенетичному аспекті у вітчизняній психології базується на зовсім інших підставах, пов'язаних з розумінням закономірностей психічного розвитку.

Базуючись на методологічних засадах, закладених в працях Л. С. Виготського, Д. Б. Ельконіна, вітчизняні дослідники приділяють особливу увагу раннім етапам онтогенезу, коли провідним є емоційне спілкування з близькими людьми. Емоційна значущість відносин і перші емоційні узагальнення дозволяють організовувати та інтегрувати сприйняття ситуативних проявів цих відносин в їх єдиний образ.

Інтелектуальний розвиток особистості відбувається у тісному зв'язку з її формуванням: соціальний інтелект є тією здатністю, яка має еволюційну значущість для людини, навички спілкування здобуваються людиною протягом життя та залишаються практично до самої старості [8]. Кожний віковий період характеризується інтенсивним розвитком не лише інтелектуальних здатностей особистості, а й міжособистісної взаємодії, уявлення про особистість та поведінку. Соціальний інтелект забезпечує самопізнання, саморозвиток та самонавчання, вміння прогнозувати та планувати розвиток міжособистісних подій, і являє собою чітку, узгоджену групу ментальних здатностей, що визначають успішність соціальної адаптації.

У роботі досліджується соціальний інтелект дітей шкільного віку, а саме такі вікові періоди:

- молодший шкільний вік (7/8 – 10/11 років, 2-3 клас)
- середній шкільний вік, підліток (10/11 – 14/15 років, 6-7 клас)
- старший шкільний вік, старший підліток, рання юність (14/15 – 16/17, 10 клас).

Розвиток соціального інтелекту дитини від 6 до 11 років прямо пов'язаний зі зміною її способу життя та розширенням кола спілкування - вона починає вчитися в школі, а тому найважливішим фактором розвитку соціального інтелекту в цей віковий період є вступ до школи та пов'язане із цим розширення сфер діяльності і спілкування. Головне місце в розвитку соціального інтелекту молодших школярів, які мають недостатній життєвий досвід і невеликий,

у порівнянні з дорослими людьми, запас знань про навколишній світ, займає дослідницька діяльність. Даний вид діяльності для молодшого школяра є головним джерелом отримання уявлень про навколишнє середовище. Особливе значення для розвитку соціального інтелекту в пошуковій діяльності дитини має гра, образотворча діяльність, конструювання, спілкування з дорослими й іншими дітьми, вивчення природних явищ [3].

Соціальний інтелект молодших школярів формується в процесі спілкування. Потреба спілкування задовольняється головним чином у провідній навчальній діяльності, що й визначає його взаємини. На другому-третьому році навчання поведінка школяра стає соціально адаптованою. Встановлюються більш тісні контакти з однокласниками, з якими дитина разом засвоює знання, приймає участь у суспільному житті, пов'язаній з іграми, змаганнями, походами. Соціальна взаємодія поступово починає підкріплюватися моральною оцінкою поведінки кожного із дітей.

Соціальний інтелект уже в молодшому шкільному віці впливає на особисті взаємини. Оцінка почуттів, визначення настрою своїх однокласників, розуміння мотивів їхніх вчинків сприяє створенню дружніх, так званих «малих» груп. У цих групах складаються свої норми поведінки, свої інтереси. Усвідомленість своїх взаємин з навколишніми припускає аналіз, внутрішнє обговорення на підставі своїх дій, вчинків, тобто певний рівень розвитку рефлексії, яка є одним з найважливіших психічних новоутворень, що формуються в молодшого школяра в процесі навчальної діяльності.

У самому загальному сенсі можна сказати, що соціальний інтелект дітей розвивається в декількох взаємозалежних напрямках: від зовнішніх ціннісних проявів до думок про щирі цінності, виражених у вчинках, поведінці оточуючих людей; від простих міркувань і понять до більш складних; від наочного до абстрактного мислення; від прямолінійного мислення - до гнучкого; від егоцентризму - до децентризму.

Середній шкільний вік – це певний етап дозрівання й розвитку людини, що знаходиться між дитинством і зрілістю [2]. Цей період позначає фазу переходу від залежного дитинства до самостійної й відповідальної дорослості. Однією з найважливіших потреб перехідного віку стає потреба у звільненні від контролю й опіки батьків, вчителів, старших взагалі, а також від встановлених ними правил і порядків. Середній шкільний вік характеризується загальним підйомом життєдіяльності і глибокою перебудовою всього організму. Всі дослідники психології отрочества так чи інакше сходяться у визнанні того величезного значення, що має для підлітків спілкування з однолітками. Якщо в молодшому шкільному віці основою для об'єднання дітей найчастіше є спільна діяльність, то в підлітків, навпаки, привабливість занять і інтереси в основному визначаються можливістю широкого спілкування з однолітками. Інтимно-особистісне спілкування на даному віковому етапі є провідним видом діяльності.

У підлітковому віці у дітей складаються дві різні за своїм значенням для психічного розвитку системи взаємин: одна - з дорослими, інша - з однолітками. Обидві вони продовжують формуватися в середніх класах школи. Виконуючи одну і ту ж загальну соціалізуючу роль, ці дві системи взаємин нерідко входять у протиріччя один з одним за змістом і за регулюючим їх нормам.

Таким чином, виникаюча діяльність особистісного, емоційного спілкування з однолітками є провідною для даного періоду, і сприяє розвитку соціального інтелекту, який отримує своє найбільше розкриття саме у цьому виді діяльності. «Почуття дорослості» як особлива форма новоутворення свідомості допомагає підліткові порівнювати себе з іншими, знаходити взірці для наслідування, об'єднуватися з дітьми того ж віку, виступати лідерами, перебудовувати свою діяльність та відносини взагалі.

Особливе значення для становлення соціального інтелекту має вік старшого підлітка, що прийнято визначати як період критичних ситуацій [1]. Юність - період стабілізації особистості. У цей час складається система сталих поглядів на світ і своє місце в ньому. Відомі й пов'язані із цим юнацький максималізм в оцінках, пристрасність у відстоюванні своєї точки зору. Центральним завданням даного періоду стає самовизначення, професійне й особистісне. Спілкування займає величезне місце в житті старших школярів і представляє для них самостійну цінність. Вже в перехідний від підліткового до юнацького віку період у дітей виникає особливий інтерес до спілкування з дорослими. У старших класах ця тенденція ще більше підсилюється.

У юнацькому спілкуванні відзначають дві протилежні тенденції: розширення його сфери, з одного боку, і зростаючу індивідуалізацію - з іншого. Розширення сфери спілкування проявляється, насамперед, у збільшенні часу, що витрачається на нього, а також в істотному розширенні його соціального простору (серед найближчих друзів старшокласників - учні інших шкіл, технікумів і ПТУ, студенти, робітники, військовослужбовці), у самому пошуку цього спілкування, у постійній готовності до контактів. Що стосується другої тенденції - до індивідуалізації відносин, - то про неї свідчить висока вибірковість у дружніх прихильностях, часом максимальна вимогливість до спілкування із другом.

На порозі юності у старших підлітків проявляються здатність до співпереживання, прагнення до розуміння душі іншої людини, особливо своїх однолітків. У цьому віці відзначається різкий розвиток самосвідомості, який викликає у старшого підлітка потребу в більш тісному спілкуванні з однолітками. Порівняння себе з іншими, інтерес до власної особистості, своїх

здатностей та можливостей створюють сприятливі умови для розвитку самосвідомості. Таким чином, прагнення старшого підлітка реалізувати свої можливості, виявити себе як суб'єкта навчально-пізнавальної діяльності стимулює формування соціального інтелекту.

Отже, будь-який процес розвитку особистості – це завжди процес індивідуального розвитку в контексті, в умовах суспільства, соціальної групи, соціальних контактів, спілкування. Соціальний інтелект варто розцінювати як особливу здатність людини, що формується в процесі її діяльності в соціальній сфері, у сфері спілкування і соціальних взаємодій.

Незважаючи на те, що в ряді досліджень відзначається прояв нерівномірності рівня розвитку когнітивного й соціального інтелекту у школярів різного віку, характеристики цього явища в літературі не описані. Експериментальних досліджень, що визначають специфіку функціонування соціального інтелекту в структурі особистості, украй не досить, для того щоб відповісти на велику кількість запитань, пов'язаних з його формуванням і розвитком.

Розвиваючи ці ідеї, вважаємо, що необхідно виокремлювати форми соціального інтелекту, специфічні для кожного віку, вивчати передумови їх появи, функції, які вони виконують, і трансформації, яким вони піддаються під час подальшого розвитку. Інакше кажучи, необхідно визначити, у якому віці з'являється та або інша форма соціального інтелекту, з чого і як вона виникає і яке місце в загальній життєдіяльності дитини вона займає.

Отже, метою нашого дослідження є визначення рівнів розвитку складових соціального інтелекту дітей молодшого, середнього та старшого шкільного віку.

Дослідження соціального інтелекту відбувалося за його компонентами, згідно з наступною структурою: когнітивний компонент, який, в свою чергу, включає соціальні знання, пам'ять на імена та обличчя людей, соціальну інтуїцію, соціальне прогнозування та соціальну перцепцію; емоційний компонент, який складається із соціальної чутливості, здатності до емпатії та здатності до саморегуляції; та поведінковий компонент, до складу якого входять соціальна взаємодія та соціальна адаптивність [5].

У дослідженні приймали участь учні 2-х (42 хлопці, 53 дівчинки), 6-х (38 хлопців, 51 дівчинка) та 10-х класів (49 хлопців, 53 дівчинки) СЗОШ №168 м. Харкова. Загальна кількість досліджуваних – 286 осіб віком 8-17 років, з них – 157 дівчат та 129 хлопців.

Експериментальне дослідження відбувалося за допомогою наступних методик:

- тест Дж.Гілфорда та М.Салівена «Діагностика соціального інтелекту» (дорослий варіант - у адаптації Є.С.Михайлової-Альшиної; дитячий варіант – у адаптації Я.І.Михайлової) (для дослідження соціальної інтуїції та соціального прогнозування);
- методика оцінки емоційного інтелекту Н.Холла, а також дитячий варіант методики у адаптації Я.І. Михайлової (для дослідження соціальної чутливості та здатності до саморегуляції);
- методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонд (дорослий та дитячий варіанти) (для дослідження соціальної адаптивності);
- методика «Запам'ятовування професій та імен людей» Шешукової О.В. (для дослідження пам'яті на імена та обличчя);
- проективна методика «Улюблене місто» Шешукової О.В. (для дослідження соціальної взаємодії) [3].

Дослідження пам'яті на імена та обличчя як складової когнітивного компоненту соціального інтелекту показало, що серед старших школярів виявлено більшу, порівняно з дітьми молодшого та середнього шкільного віку, кількість учнів з високим рівнем розвитку даної здатності (16%). Високий рівень розвитку здатності до соціального прогнозування був виявлений у більшій кількості молодших школярів (40%), що може свідчити про достатньо розвинений рівень розуміння мотивів своїх вчинків. Також встановлений вищий рівень розвитку здатності до соціального прогнозування у молодших школярів може вказувати на низьку чутливість методики та можливість наявності помилки у адаптації Я.І. Михайлової тесту Дж. Гілфорда та М. Салівена «Діагностика соціального інтелекту» для дітей молодшого шкільного віку. При дослідженні здатності до соціальної інтуїції серед старших школярів було діагностовано 30% учнів з низьким рівнем розвитку даної здатності, а серед дітей середнього шкільного віку взагалі не було виявлено учнів з високим рівнем. Серед дітей старшого шкільного віку виявлено 13% осіб із сформованою здатністю до соціальної інтуїції, в той час як серед молодших школярів високий рівень цієї здатності виявлено у 21% представників даної вікової групи.

Високий рівень розвитку соціальної чутливості як складової емоційного компоненту властивий більше старшим школярам (20%), проте на середньому рівні діагностований і у значній кількості дітей молодшого та середнього шкільного віку (73% та 65% відповідно); найвищий показник за низьким рівнем досліджуваної здатності діагностовано у дітей середнього шкільного віку (20,4%). Показники, які характеризують здатність до саморегуляції, були досліджені за двома шкалами: за шкалою «керування власними емоціями» виявлено 15% старших школярів з високим рівнем, та 19% - з низьким (але серед молодших школярів дітей з низьким рівнем - 22%); за шкалою «Самотивація» - як 26% та 24% дітей з високим рівнем серед молодших та старших школярів відповідно.

Внаслідок дослідження поведінкового компоненту соціального інтелекту отримані наступні результати за показниками соціальної взаємодії: ініціативність на високому рівні більш властива дітям середнього шкільного віку (30,6%), серед старших школярів таких

учнів не було виявлено взагалі (переважно був виявлений середній рівень); серед молодших школярів низький рівень розвитку здатності до домінування не був діагностований; розподіл на низький та високий рівні розвитку дружельності у старших школярів - 10% та 26% відповідно, у групі превалює середній рівень; високий рівень агресивності був виявлений у всіх вікових групах у досить великій кількості досліджуваних (14,6% - у молодших школярів, по 20% у дітей середнього та старшого шкільного віку); підкорення у молодших школярів виявлено на низькому (14,6%) та середньому (85,4%) рівні, у дітей середнього та старшого шкільного віку – на високому рівні (24,5% та 18% відповідно). При дослідженні соціальної адаптивності встановлено, що високі показники прийняття себе та інших, сумісні зі здатністю домінування над іншими більш властиві старшим школярам, залежність від інших є превалюючою серед молодших школярів (20%), конфлікти з іншими менш всього спостерігаються у дітей середнього шкільного віку (13%).

Отже, кожний компонент, представлений складовими-здатностями, має своє чітке призначення та відповідає за налагодження стосунків з оточуючими з метою побудови схеми ефективного спілкування. Емоційний компонент, який піддається тенденції виокремлення у окремий вид інтелекту – емоційний інтелект, – є одним з найважливіших та сприяє встановленню довірчих, відкритих, сповнених емпатії відносин суб'єкта зі співбесідником. Когнітивний компонент соціального інтелекту виконує функцію формування планів власних дій та рефлексії власного розвитку, а також включає здатність розпізнавати та оцінювати емоції і почуття інших людей, визначати настрій та розуміти мотиви їх вчинків. Поведінковий компонент має важливе значення для ситуацій міжособистісної та групової взаємодії, де істотними є такі показники: здатність і готовність працювати спільно, здатність до колективної взаємодії, уміння пояснювати й переконувати інших, здатність уживатися з іншими людьми, відкритість у стосунках з оточуючими.

Визначені різні у дітей молодшого, середнього та старшого шкільного віку рівні розвитку компонентів соціального інтелекту доводять наявність вікових відмінностей у розвитку соціального інтелекту як виникаючої на базі комплексу інтелектуальних, особистісних, комунікативних і поведінкових рис, глобальної (інтегральної) здатності особистості орієнтуватися на істотні характеристики комунікативної ситуації і на основі цього намічати можливі способи опосередкованого досягнення своїх або загальних цілей в умовах, коли прямі способи її досягнення неможливі.

Literatura

1. Vlasova O.I. Psihologiya social'nyh zdibnostey: struktura, dinamika ta chynnyky rozvytku / O.I. Vlasova. – K.: IBC, 2005. – 307 s.
2. Vygotskiy L.S. Voprosy detskoj (vozrastnoy) psihologii // Vygotskiy L.S. Sobr. Soch. T. 4. – M.: Pedagogika, 1984. – S. 243-385.
3. Kulagina I. Y. Vozrastnaya psihologiya: ot rojdeniya do 17 let.: Ucheb. Posobie – 3 izd. / I. Y. Kulagina. – M.: Izd-vo URAO, 1997. – 176 s.
4. Kunicina V. N. Social'naya kompetentnost' i sicial'nyi intellekt: struktura, funkcii, vzaimootnoshenie / V. N. Kunicina // Teoreticheskie i prikladnye voprosy psihologii. – SPb. – 1995. – Vyp. 1. – Ch. 1. – S. 48-61.
5. Mel'nik A. A. Social'nyi intellekt yak bagatokomponentna struktura / Materialy mignarodnoi molodignoi naykovo-practychnoi konferencii 'Vektory psihologii-2010'. – H.: HNU imeni V. N. Karazina, 2010. – S. 66-68.
6. Mihailova E. S. Social'nyi intellect: koncepcii, modeli, diagnostika / E. S. Mihailova. – SPb.: Izd-vo SPbU, 2007. – 266 s.
7. Prakticheskii intellekt / R. Dg. Sternberg, Dg. B. Forsait, Dg. Hedland i dr. – SPb.: Piter, 2002. – S. 170-192.
8. Rudenko S. V. Fenomen social'nogo intellectu na suchasnomu etapi rozvytku psihologichnoi nauky // Aktual'ni problemy psihologii. T. 1.: Social'na psihologiya. Organizaciina psihologiya. Ekonomichna psihologiya.: Zb. Nauk. Prac' Instytutu psihologii im. G. S. Kostyuka APN Ukrainy / Za red. Maksymenka S. D., Karamushky L. M. – K.: Milenium, 2004. – Vyp. 13. – S. 85-87.
9. Savenkov A. I. Emocional'nyi i social'nyi intellekt kak prediktory gyznennogo uspeha // Vestnik prakticheskoy psihologii obrazovaniya. №1(6), yanvar'-mart 2006. - C.3-38.
10. Chesnokova O. B. Vozrostnoy podhod k issledovaniyu social'nogo intellecta u detej // Vopr. psihol. – 2005. – №6. – C.35-45.